

УДК 929.5(477.53)Кочубеї
<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2020.33.228220>

ОЛЬГА ОРЛОВА
 ORCID 0000-0001-9991-2031
 (Полтава) (Poltava)
 Place of work: Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
 Country: Ukraine
 Email: olgigles@gmail.com

КОЧУБЕЇ ЯК ЛІТЕРАТУРНІ ГЕРОЇ

Рід Кочубеїв залишив значний слід в історії, політиці, державному реформуванні. У статті розглянуто представників родини як літературних персонажів творів О. Пушкіна й Л. Толстого. Василь Кочубей, головний герой поеми О. Пушкіна «Полтава», викликає дискусії щодо історичних оцінок його діяльності. Проте автора цікавив передусім психологічний аспект характеру людини, що опинилася в полоні батьківських почуттів. Романтизований образ Кочубея схожий на образ Мазепи з поеми Дж. Байрона, також далекого від історичної подібності. У романі Л. Толстого зображений інший відомий представник роду, Віктор Павлович Кочубей, роль якого у творі значуща не в сюжетному розвитку, а в ідейному – як альтернатива декабристському шляху розвитку Російської імперії. Це той герой, який вплинув на принципи Андрія Болконського, частково – на погляди його сина. У статті висловлено припущення щодо відсутності образів диканських Кочубеїв у творчості М. Гоголя. Порушено тему історичної та літературної пам'яті у творчості М. Гоголя, який обійшов мовчанням іменитих сусідів.

Ключеві слова: Кочубеї; О. Пушкін; Л. Толстой; М. Гоголь; романтичний герой; авторська свідомість.

Історія роду Кочубеїв тісно пов'язана з історією України, її найтрагічнішими моментами – мазепинськими часами, військовими походами Олександра І, політичними реформами обох Миколаїв Романових, громадянською війною початку ХХ століття. Видатний дворянський рід веде свій початок від татарина Кучук-бея, що приїхав до України в середині XVII століття та похрестився іменем Андрій. Першою відомою особою з роду був онук Андрія Кочубея – Василь Леонтійович – спочатку Генеральний писар, згодом Генеральний суддя Лівобережної України. Постаць Василя Кочубея й досі викликає інтерес істориків, продовжують точитися дискусії щодо його стосунків із гетьманом Мазепою, зокрема навколо питання, чим був викликаний його відступ від спланованого єднання зі шведами: сімейними обставинами чи прихильністю до союзу з росіянами. Пристрасті навколо кохання Мотрі Кочубеївни та її хрещеного батька Івана Мазепи, рокове листування з Петром Першим, мученицька смерть Василя Кочубея й нині хвилюють уяву сучасників, наповнюють новим змістом гасло з родинного герба Кочубеїв: «Elevor ubi consumer!» («Підношусь, коли гину!»).

Складна й трагічна доля українського діяча викликала інтерес митців, який не порівняти із живописною та літературною іконографією Івана Мазепи, проте Кочубеї теж залишилися героями у творчості митців літератури. О. Пушкін у поемі «Полтава» зобразив пов'язані з Полтавською битвою події з імперської позиції, що передбачає упередженість у зображенні історичних постатей і подій, водночас романтична традиція дозволяє вільно поводитися з історичними фактами. Дж. Байрона в поемі «Мазепа» хвилювало не стільки наслідування історії, скільки живописний епізод із життя героя. Так і О. Пушкіна вабила романтична історія кохання Мазепи та доньки Кочубея, що зрушила

армії та змінила хід історії всієї Європи. З романтичною патетичністю автор протиставив суддю Кочубея й гетьмана Мазепу як державних мужів і як близьких друзів, майже родичів. Поема О. Пушкіна починається з урочистого переліку скарбів Кочубея:

Багат і славен Кочубей,
Для лук його межі немає;
Там коней, втіху для очей,
Без вартових він випасає.
Немало в нього хуторів
В садах полтавських неозорих,
А скільки золотих скарбів
І хутра, срібла та шовків... (Пушкін, 1937).

Кочубей багатий у всьому: державній службі, матеріальних статках, родині, дітях. У нього все є, але біду приносить найдорожчий зі скарбів – донька Марія. Урочиста оповідь про могутність Кочубея поступово змінюється, викриваючи величезні проблеми, які вирують у душі, здавалось би, невразливої людини. Кочубей зображений у момент найвищого душевного зламу, коли батьківське серце сповнене жагою помсти до колишнього друга, побратима, а зараз – лютого ворога, звабника, крадія, що посягнув на найдорожче:

Тепер злоби чуття незмірне
Не спогадань печаль німу,
А помсту родить; він голубить
Єдину думку неспроста:
Чи сам загине, чи погубить, –
А за дочку надійде мста (Пушкін, 1937).

Переживання героя зображуються О. Пушкіним із великою психологічною переконливістю. Відомо, що літературний персонаж тісно пов'язаний з індивідуально-авторськими поглядами і з моделлю типізації – засобом переробки життєвого матеріалу в художньо-естетичний. Морально-соціальний тип, за термінологією Л. Гінзбург (Гинзбург, 2016), передбачає домінування в літературному персонажі однієї морально-соціальної якості, до якої зводиться зображена особистість – скупість, лицемірство, заздрість. У творі О. Пушкіна образ Кочубея має ознаки романтичного морально-соціального типу, водночас багатоплановість його вагань, роздумів, пошуків виходу зі складного становища дають підставу назвати його персонажем-характером. Це відповідає художній природі поеми, у якій поєдналися реалістичні й романтичні тенденції.

Зображуючи сором, гнів, злобу, жагу помсти Кочубея, автор супроводжує їх романтично концентрованими почуттями: «злоби чуття незмірне», «журбі безсилій жде», «у розпачі сердечнім», а також фольклорними художніми засобами: «орлиним зором», «ні в чистім полі, ні в діброві», «блищить його булат», «жвавий кінь біжить охоче» та ін. Використана автором градація дозволила додати глибини образу Василя Кочубея, підкреслити його психологічну зумовленість. Перше знайомство з Кочубеєм – це перелік його скарбів у прямому й переносному сенсах («І на показ, і по коморах!»), далі йдеться про поступову втрату скарбів душевних – батьківського, дружнього, християнського. І нарешті, наприкінці життя – на допиті, коли вимагають назвати місце захованих скарбів, Кочубей поіншому оцінює та ранжує своє багатство: якщо на початку твору – як відкрите й приховане; згодом – як ставлення до нього рідних; то у фіналі життя перед страстю на перше місце він ставить власну гідність:

О, так! Безцінні мав три клади
 Я у житті цім для відради.
 І перший клад мій – честь моя,
 Його в тюрмі утратив я;
 Був другий клад, мов цвіт лілеї,
 То світла честь дочки моєї.
 Над ним тремтів я, умлівав, –
 Мазепа другий клад украв.
 Але зберіг я клад останній –
 Святу, гарячу мсту мою,
 Що завтра богу віддаю (Пушкін, 1937).

Характер Кочубея, зображений О. Пушкіним за законами романтичної й реалістичної традиції, утілює духовну еволюцію персонажа, який, пройшовши крізь вогонь страждань, очищується, починає дивитися на світ новими очима. Катарсис Кочубея – це визнання цінності власних учинків і думок («І перший клад мій – честь моя»).

Наступним літературним персонажем із родини Кочубеїв слід назвати правнука Василя Леонтійовича Кочубея – Віктора Павловича, державного діяча XVIII–XIX cc. Роду Кочубеїв він додав графський титул (з 1799 року), згодом – князівський (з 1831 року). Родовий маєток, що в Диканьці поблизу Полтави, він зробив блискучою резиденцією, залучивши до цього кращих архітекторів свого часу – Джакомо Кваренгі, Миколу Львова, Луїджі Руска. В. П. Кочубей мав у послужному списку найвищі державні посади Російської імперії: міністр внутрішніх справ, голова Державної ради, перший державний канцлер. За свою тривалу державну службу В. П. Кочубей пережив чотирьох царів, починаючи з Катерини II. Під час війни 1812 року був при імператорі Олександрі I та сприяв призначенню М. Кутузова головнокомандувачем російської армії. Після війни активно підтримував ліберальні реформи М. Сперанського, мета яких полягала в реорганізації державних інституцій. За дорученням Олександра I була створена Державна рада, яку очолив В. П. Кочубей, і реорганізовані міністерства (Енциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, 1895).

Створюючи панораму життя Російської імперії початку XIX століття, Л. Толстой не міг обійти увагою постать В. Кочубея разом із його однодумцем М. Сперанським. У другому томі роману-епопеї «Війна і мир» зображена сцена зустрічі Андрія Болконського з М. Сперанським у домі графа Кочубея. Для письменника ця зустріч важлива з точки зору внутрішньої готовності Андрія Болконського до нової діяльності, яка змогла б захопити його, надати поживу розуму й душі: «Він відчував зараз у Петербурзі почуття, подібне до того, яке він відчував напередодні битви, коли його млоїла неспокійна цікавість і непереможно тягнуло у вищі сфери, туди, де готувалося майбутнє, від якого залежала доля мільйонів» (Толстой, 1958). Кочубей у романі Л. Толстого – епізодичний персонаж без помітної сюжетної ролі, він лише провідник на шляху сокровеного героя, що невпинно шукає справжнього діла, сповненого внутрішньої значущості та державного масштабу. Імена Кочубея та Сперанського вказують саме на такий шлях, яким не судилося йти державі. Смерть Андрія Болконського символізує трагічне завершення цього проекту й початок нового – декабристського в особі інших героїв роману-епопеї. Символічно, що таким героєм у творі є син Андрія Болконського, котрий на останніх сторінках роману бачить пророчий сон: «Він бачив уві сні себе та П'єра в касках – таких, які були намальовані у виданні Плутарха. Вони з дядьком П'єром ішли попереду величезного війська. Військо це було складене з білих косих ліній, що наповнювали повітря подібно до тих павутин, які літають восени і які Десаль називав *le fil de la Vierge*. Попереду була слава, така ж, як і ці нитки, але тільки щільніша. Вони – він і П'єр – мчали легко й радісно все ближче й ближче до мети. Раптом нитки, які рухали їх, стали слабшати, плутатися. І дядько Микола Ілліч зупинився перед ними у грізній і суворій позі» (Толстой, 1958).

Військо, шлеми, павутиння – ці наближені до апокаліптичних картин Іоанна Богослова образи стають символічними та роблять нездійснено привабливим шлях реформ та еволюції, на який князь Кочубей намагався наставити Андрія Болконського.

М. Гоголь був набагато ближче за О. Пушкіна й Л. Толстого до своїх відомих земляків. Гоголі сусідили з Кочубеями маєтками, хоча важко порівняти будиночок у Васи́лівці з розкішним триповерховим диканським палацом. А Миколаївську церкву сам письменник називав своєю хрещеною матір'ю. У цій метафорі достатньо реального змісту, оскільки в диканському храмі, побудованому 1794 року, він був вимолений і названий іменем святого Миколая ще до народження. Хрещенням мистецьким була перша збірка «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», яка дала М. Гоголю письменницьке ім'я, змусила звернути увагу столичної публіки на яскравий талант вихідця з Полтавщини. Духовна пуповина все життя зв'язувала М. Гоголя з Диканькою, зокрема з білою ротондою Миколаївської церкви, що й досі стоїть край дубового лісу. І справа тут не тільки в загадковій історії храму Кочубеїв і чудотворній іконі святого Миколая, на яку молилася юна Марія Іванівна. Диканська Миколаївська церква – ще й зустріч двох геніїв: архітектора Миколи Львова та Миколи Гоголя. Перший збудував заповідне храмове коло, а другий отримав там духовне благословення.

Життям і творчістю пов'язаний із Диканькою М. Гоголь добре знав історію роду Кочубеїв, був знайомий із ними особисто (із чотирма синами та донькою Віктора Павловича), бував у домі Кочубеїв у Петербурзі. Але в жодному творі не згадав про них. Наслідуючи О. Пушкіна в багатьох традиціях, він не зробив Кочубеїв своїми героями. Можна припустити, що в нього була особиста образа на те, що могутні диканські сусіди не допомогли своїм заступництвом у Петербурзі, де голодував і промерзав, як герой повісті «Шинель»: «У той час, коли навіть у тих, що посідають високі посади, болить від морозу лоб і сльози виступають з очей, бідні титулярні радники іноді бувають зовсім беззахисні» (Гоголь, 2014).

Можливо, що причина криється в іншому – письменник не вважав Кочубеїв справжніми українськими героями. Серед українського козацтва, колоритного селянства вони були чужинськими, а для Петербурзьких повістей – занадто правильні й прогресивні. «Мертвими душами» Кочубеїв назвати важко, бо життєві шляхи більшості з роду – це вірна служба. Вони були справжніми воїнами, чиновниками, ученими, спортсменами, господарями, але давнє родове коріння давалося взнаки. У Диканьці переповідають легенду про таємну кімнату Кочубеївського палацу, до якої заборонялося заходити не тільки слугам, а й жінкам-княгиням. Коли після революції господарі залишили палац, селяни кинулися насамперед до загадкової кімнати й побачили там стилізовану мечеть – ковдри та маленьке кругле віконце, що дивилося на схід. Голос крові, прапам'ять чи данина традиціям змушувала похрещених Кочубеїв молитися на далеку батьківщину.

Кочубеї залишили на полтавській землі помітний слід. Диканьку й досі називають кочубеївською, бо починається вона з тріумфальної арки, збудованої на честь приїзду Олександра І. Унікального палацу в Диканьці давно немає, але стоїть святиня Полтавщини – Свято-Миколаївська церква. До неї їдуть люди, щоб подивитися на унікальний кочубеївський іконостас із мореного дуба, спуститися до родового склепу, до покояються два сини канцлера Кочубея – Василь (відомий нумізмат) і Сергій (сановник, учений, яхтсмен) зі своїми дружинами й дітьми. А ще пройтися диканською дубовою алеєю, яка була свідком зустрічей Мазепи та Мотрі. О. Пушкін почув розповідь про цю алею та рокове кохання від Наталії Кочубей – доньки Віктора Павловича. Ліцеїст Олександр був закоханий у красуню Наталію й давній гетьманський роман переживав як свій власний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Гинзбург Л. О психологической прозе. О литературном герое. Москва : Азбука-Аттикус, 2016. 704 с.

- Гоголь М. Українські повісті. Київ : Абабагаламага, 2014. 608 с.
 Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / ред. И. Е Андреевский. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1895. Т. XVI.
 Пушкін О. Полтава. *Вибрані твори: у 2-х т.* / за ред. М. Рильського, М. Терещенка, П. Тичини. Київ : Державне літературне видавництво, 1937. Т. 1. 679 с.
 Толстой Л. Війна і мир / пер. О. Кундзич. Київ : Дніпро, 1958. 603 с.
 Чекмарёв А. В. Постройки Н. А. Львова и его круга в провинции: новые открытия. *Архитектурное наследство*. 2009. Вып. 50. С. 255–279.

OLGA ORLOVA

THE KOCHUBEY FTMELY AS LITERARY HEROES

The Kochubey family has left a significant mark on history, politics, and state reform. The article considers the representatives of the family as statesmen and literary characters of the works of Alexander Pushkin and Leo Tolstoy. Vasyl Kochubey, the protagonist of the poem "Poltava", provokes discussions about Pushkin's assessments of the events of the Great Northern War. However, the author of the poem was interested primarily in the psychological aspect of the character of a person who was captivated by parental feelings. The romanticized image of Kochubey is similar to the image of Mazepa from Byron's poem, also far from historical similarity. L. Tolstoy's novel depicts another well-known representative of the family, Viktor Pavlovich Kochubey, whose role in the work is significant not in the plot development, but ideologically - as an alternative to the Decembrist path of development of the Russian Empire. This is the hero who influenced the principles of Andrew Balkonsky, partially influenced the views of his son. The article suggests the absence of images of Dykan Kochubeys in the works of M. Gogol. The theme of historical and literary memory in the works of M. Gogol, who bypassed the silence of famous neighbors, is studied. The Kochubey family left a noticeable mark on Poltava land. Dykanka is still called Kochubeyivska, there is the Mykolajiv Church with a family crypt and an oak alley, which witnessed the love of Mazepa and Motri.

Key words: Kochubei; O. Pushkin; L. Tolstoy; M. Gogol; romantic hero; author's consciousness.

REFERENCES

- Andreevskiy, I. E. (Ed.). (1895). *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Efrona* [Encyclopedic Dictionary of F. A. Brockhaus and I. A. Efron]. Sankt-Peterburg: Brokgauz-Efron [in Russian].
 Chekmaryov, A. V. (2009). Postroyki N. A. Lvova i ego kruga v provintsii: novyye otkryitiya [Buildings of N. A. Lvov and his circle in the province: new discoveries]. *Arhitekturnoe nasledstvo* [Architectural heritage], 50, 255-279 [in Russian].
 Ginzburg, L. (2016). *O psihologicheskoy proze. O literaturnom geroe* [About psychological prose. About the literary hero]. Moskva: Azbuka-Attikus [in Russian].
 Gogol, M. (2014). *Ukrayinski povisti* [Ukrainian stories]. Kyiv: Ababagalamaaga [in Ukrainian].
 Pushkin, O. (1937). *Poltava. Vybrani tvory* [Selected works] (Vol. 1). Kyiv : Derzhavne literaturne vydavnytstvo [in Ukrainian].
 Tolstoi, L. (1958). *Viina i myr* [War and peace]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Отримано 27.10.2020 р.